

Қ.Қ. Аубакирова

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қазақстан, Қызылорда қ.
e-mail: a_kunduz87k@mail.ru

АРАБ ЖӘНЕ ҚЫПШАҚ ТІЛДЕРІНДЕ ЖАЗЫЛҒАН «ИРШАДУЛ-МУЛУК УӘС-САЛАТИН» ЕСКЕРТКІШІНЕ (XIV Ғ.) ТЕОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТАЛДАУ

Берілген мақалада мәмлүктер билігі кезінде қыпшақ тіліне аударылған араб тіліндегі «Иршәдул-мулук уәс-салатин» жазба ескерткішіне теолингвистикалық талдау жасалған. Адам өмірінің кез келген саласын қамтитын дін мен тілдің өзара байланысы мен сабақтастығы дәлелдеуді қажет етпейтін ақиқат болып табылады. Теолингвистиканың дербес сала ретінде қалыптасуы және дамуы жөніндегі мәселе тіл білімінің ғана емес, бүкіл гуманитарлық ғылымдардың өзекті мәселелері қатарынан орын алады. Сондықтан қазіргі қазақ қоғамында қолданылып жүрген діни тілдік бірліктердің прагматикалық ерекшеліктерін тарихи теолингвистика шеңберінде, яғни ортағасырлық жазба ескерткіштерінде сақталған тілдік материалдар негізінде ұлттық бірегейлік тұрғысынан қарастыру қажет. Түркі халықтарына ортақ мұра болып табылатын ортағасырлық теологиялық ескерткіштерді зерттеп, ғылыми айналымға енгізу арқылы тарихи және заманауи теолингвистиканың көптеген мәселелерін шешуге болады. Ортағасырлық жазба ескерткіштерді интерпретациялау, герменевтикалық және теолингвистикалық талдау әдістерімен зерттеу арқылы сол кезде өмір сүрген халықтардың тілі, мәдениеті, діні, наным-сенімі, тұрмыс-тіршілігі туралы құнды мәліметтерге қол жеткізуге болады. Осы мақсатта «Иршәдул-мулук уәс-салатин» қолжазбасында сақталған тілдік материалдарға діни концептілер аясында лингвогерменевтикалық талдау жасалып, «Тәңір» теонимінің қолданылу ерекшеліктері анықталды.

Түйін сөздер: теолингвистика, мәмлүк, араб, қыпшақ, жазба ескерткіш, «Иршәдул-мулук».

K.K. Aubakirova

Korkyt Ata Kyzylorda University, Kazakhstan, Kyzylorda
e-mail: a_kunduz87k@mail.ru

Theolinguistic analysis of the monument "Irshadul–muluk uas–salatin" (14th century) in Arabic and Kipchak languages

The article provides a theolinguistic analysis of the written monument "Irshadul-Muluk Uas-Salatin" translated from Arabic into Kipchak in the Mamluk period. The connection and continuity of religion and language covering all spheres of human life is a truth that does not require proof. The problem of the formation and development of theolinguistics can be considered independently within the framework of historical theolinguistics on the basis of the linguistic material stored in medieval written monuments from the point of view of national identity. The study and introduction into scientific circulation of medieval religious monuments which are the common property of all Turkic peoples, contributes to the development of the industry, which is an urgent problem not only for linguistics, but also for all humanities. The pragmatic features of the religious language units used in modern Kazakh society are necessary for solving many problems of historical and modern theolinguistics. The use of methods of interpretation, hermeneutic and theological analysis in the study of medieval written monuments makes it possible to obtain valuable information about the language, culture, religion, beliefs, and way of life of the peoples who lived at that time. For this purpose, a linguo-hermeneutic analysis of the linguistic materials stored in the manuscript "Irshadul-muluk uas-salatin" was carried out, within the framework of the religious concept and the peculiarities of the use of the theonym "Tengri" were revealed.

Key words: theolinguistics, Mamluk language, Arabic, Kipchak, written monument, "Irshadul-Muluk".

К.К. Аубакирова

Кызылординский университет им. Коркыт Ата, Казахстан, г. Кызылорда
e-mail: a_kunduz87k@mail.ru

Теолингвистический анализ памятника «Иршадул–мулук уас–салатин» (XIV в.), написанного на арабском и кыпчакском языках

В статье произведен теолингвистический анализ памятника письменности «Иршадул–мулук уас–салатин», переведенного с арабского языка на кыпчакский в период правления мамлюков. Взаимосвязь и преемственность религии и языка, охватывающих все области человеческой жизнедеятельности, является истиной, не требующей доказательств. Проблема становления и развития теолингвистики как самостоятельной рассматривать в рамках исторической теолингвистики, то есть на основе языкового материала, хранящегося в средневековых письменных памятниках, с точки зрения национальной идентичности. Изучение и введение в научный оборот средневековых религиозных памятников, являющихся общим наследием всех тюркских народов, способствует отрасли является актуальной проблемой не только языкознания, но и всех гуманитарных наук. Прагматические особенности религиозных языковых единиц, используемых в современном казахском обществе, необходимо решению многих проблем исторической и современной теолингвистики. Применение методов интерпретации, герменевтического и теолингвистического анализа при изучении средневековых письменных памятников позволяет получить ценные сведения о языке, культуре, религии, верованиях, быте народов, живших в то время. С этой целью проведен лингвогерменевтический анализ языковых материалов, хранящихся в рукописи «Иршадул–мулук уас–салатин», в рамках религиозных концепций, выявлены особенности использования теонима «Тенгри».

Ключевые слова: теолингвистика, мамлюкский язык, арабский язык, кыпчакский, письменный памятник, «Иршадул–мулук».

Кіріспе

Адамның наным-сенімі, діни көзқарасы мен діни ұстанымы оның тілінде көрініс табатыны анық. Ал біздің заманымызға дейін жеткен ортағасырлық жазба ескерткіштердің, оның ішінде XIII-XV ғасырларда мәмлүктер билігі тұсында мәмлүк-қыпшақ тілінде жазылған теологиялық қолжазбалардың тілін теолингвистикалық қырынан зерттеу арқылы сол заманда өмір сүрген халықтардың дүниетанымы, наным-сенімі, діні, мәдениеті, салт-дәстүрі, тұрмыс-тіршілігі туралы құнды ақпараттарға қолжеткізе аламыз. Тіл білімінің жеке саласы ретінде енді ғана қалыптаса бастаған теолингвистиканың қарастыратын мәселелері лингвистика үшін ғана емес,

бүкіл гуманитарлық ғылымдар үшін де өзектілігін жоймайды.

Ұсынылып отырған **зерттеудің негізгі мақсаты** мәмлүктер кезінде дүниеге келген ортағасырлық классикалық араб тілінде жазылып, қыпшақ тіліне аударылған «Иршәдул-мулук» жазба ескерткішіне лингвистикалық және теолингвистикалық талдау жасау. Осы мақсатқа жету үшін төмендегі **міндеттерді** шешу көзделеді: «Иршәдул-мулук» қолжазбасына қысқаша сипаттама жасау; ескерткіште сақталған тілдік материалдарға теолингвистикалық талдау жасау; «Иршәдул-мулук» қолжазбасындағы діни концептілер аясында лингвогерменевтикалық талдау жасау; Тәңір теонимінің қолданылу ерекшеліктерін анықтау.

Зерттеу жұмысының нысанына алынып отырған діни мазмұндағы «Иршәдул-мулук уәс-салатин» («ارشاد و الملك و السلاطين» – «Патшалар мен сұлтандарға нұсқаулық», 1387 ж.) қолжазбасының түпнұсқасы Сүлеймания кітапханасының Айасофия бөлімінде (Ыстамбұл, Түркия) 1016 нөмерімен сақталған, 498 парақтан (996 бет) тұрады. Қолжазбаның авторы туралы толық дерек табылмаған, бүгінгі ғылымға белгілі жалғыз нұсқасын (Стамбул нұсқасы) алтынордалық ақын Құтыбтың «Хусрау уә Шырын» поэмасын көшіріп жазған Берке Факих жасаған. Сондықтан 498 парақ, 996 беттік көлемі жағынан өте ауқымды қолжазбалардың бірі болып саналатын «Иршәдул-мулук» ескерткіші зерттеу нысанына алынып, теолингвистикалық қырынан кешенді түрде зерттеу көзделуде.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу

Қазақстан ғылымында тіл білімінің жаңа бағыты болып табылатын теолингвистиканың қалыптасуы мен дамуы, өзектілігі, зерттеу материалдары мен әдіснамасын анықтап, ғылыми-теориялық таным тұрғысынан кешенді зерттеу қажеттілігі туындап отыр. Сонымен қатар теолингвистика саласында діни мәтіндер тілінің сипаты, діни мәтіндерді аудару ерекшеліктері, лексикография, теологиялық, теолингвистикалық терминология, діни дискурс мәселелері жан-жақты зерттеуді қажет етеді. Ортағасырлық діни жазба ескерткіштердің мәтіндерін теолингвистикалық қырынан зерттеу арқылы белгілі бір ұлттың дүниетанымы, ойлау жүйесі, наным-сенімі мен діліне қатысты деректер жинауға мүмкіндік туады. Сонымен қатар Алтын Орда қыпшақтары мен Мысыр мәмлүк мемлекетіндегі ерекше тап өкілі болып саналған мәмлүк-қыпшақтары арасында тығыз байланыс болғандықтан, мәмлүк-қыпшақ тіліндегі діни еңбектерден сол кездегі Орта Азия, қазіргі Қазақстан территориясында өмір сүрген халықтардың да діни танымы, ислам мәдениеті мен түркі мәдениетінің сабақтастығы және туыстас екі

елдегі діни ахуал туралы құнды мәліметтерге қолжеткізуге болады.

Қазіргі гуманитарлық білімдер жүйесінде тіл мен мәдениет арқылы кіріктірілген теологиялық ілім өзінің діни бастауларына қайта оралуда. Кейбір ғалымдар алғашқы лингвистикалық ілімнің прагматикалық сипатына қарай тіл білімінің генезисінен діни бастауларды іздеуге тырысады. А.К. Гадамскийдің айтуы бойынша, тіл білімі теолингвистика ретінде пайда болып, уақыт өте келе зайырлы сипатқа ие болған. Бастапқыда тіл білімі шіркеудің қажеттілігіне қызмет етіп, діни тілді зерттеумен айналысқан (Гадамский, 2007: 288).

XX ғасырдың соңы мен XXI ғасырдың басында тіл мен діннің тоғысында діни тілді жан-жақты зерттейтін жаңа ғылым саласы теолингвистика пайда болды. Теолингвистика (Theolinguistics) термині герек тілінде «Theos» – «Құдай», «Lingua» – «Тіл» деген мағынаны береді (Киквидзе, 2018: 115). ТМД аймағында теолингвистикаға қатысты жан-жақты зерттеумен айналысып жүрген В.И. Постовалова «Теолингвистика діни антропология мен лингвистиканың тоғысында пайда болып, тіл мен діннің өзара байланысын зерттеуге бағытталған жаңа білім саласы» деген анықтама береді (Постовалова, 2012: 55).

Қазақстанда теолингвистиканың, оның ішінде тарихи теолингвистиканың өзекті мәселелерімен айналысып жүрген Б.М. Сүйерқұлдың еңбегінде «Теолингвистика құдай және онымен байланысты басқа да діни ұғымдарды, олардың атауларына, яғни *теонимдердің* қолданысына қатысты ерекшеліктерді, *дінтану* немесе *теология* ғылымының шеңберіне кіретін көптеген мәселелерді қарастыратын дербес сала болып табылады» деп анықтама берілген (Сүйерқұл, 2017: 112).

XXI ғасырдың бас кезінде теолингвистикадағы өзекті мәселелер Ж.П. ван Ноппен, М. Теле, А. Гройл, Э. Кухарска-Драйс, А.К. Гадамский, В.И. Постовалова, И.В. Бугаева, В.А. Степаненко, Н. Б. Мечковская, С. И. Шамарова, К. Кончаревич, А.А. Буевич

және т.б. шетелдік ғалымдардың еңбектерінде қарастырылған. Ресейдегі теолингвистиканың негізін салушы А.К. Гадамскийдің еңбектерінде теолингвистикаға ғылымның жеке саласы ретінде жан-жақты анақтама беріліп, «дін тілі», «діни тіл», «діни стиль», «діни дискурс» терминдерімен қатар, «әлемнің тілдік бейнесі» және «әлемнің діни бейнесі» деген екі ұғымның арасындағы байланыстарға ғылыми сипаттама берілген (Гадамский, 2007: 288).

Қазақ тіл білімінде де теолингвистика саласына қатысты тіл мен діннің байланысы туралы бірнеше ғылыми еңбектер жазылған. Мысалы, Б. Сағындықұлының «Ғаламның ғажайып сырлары» (Сағындықұлы, 1997) және Ы.М. Палтөренің «Абай Құнанбайұлының шығармаларында Құран және хадис мәтіндерінің интерпретациялануы» (Палтөре, 2012) атты зерттеу жұмыстарын ерекше атап өтуге болады. Соңғы жылдары Қазақстанда Б.М. Сүйерқұлдың ғылыми еңбектерінде тарихи теолингвистиканың теориялық мәселелері және діни сарындағы ортағасырлық жазба ескерткіштердің теолингвистикалық негіздері қарастырылып жүр. «Орта ғасыр түркі-қыпшақ жазба ескерткіштері тілін рухани-мәдени құндылықтар жүйесі ретінде зерделеудің лингвотеологиялық негіздері (Рабағұзидың «Адам ата – Хауа ана» қиссасы мен А.Йүгнекидің «Ақиқат сыйы» ескерткіштері материалында зерттеу)» атты зерттеуде ортағасырлық ғұламалар Н. Рабағұзидың «Адам ата – Хауа ана» қиссасы мен А.Йүгнекидің «Ақиқат сыйы» еңбектері теолингвистика бағытында жан-жақты қарастырылған (Сүйерқұл, 2017: 140).

Түркі халықтары үшін бабалар мұрасы болып табылатын жазба ескерткіштердің арасынан мәмлүк-қыпшақ тілінде жазылған діни еңбектердің орны ерекше. Сондықтан бүгінгі қазақ тіл білімінде тарихи теолингвистика бағытындағы мәселерді шешуде мәмлүктер кезіндегі теологиялық жазба ескерткіштер құнды дереккөз бола алады. Қазіргі кезде қазақ тілінде қоданылып жүрген діни тілдік бірліктердің мән-мағынасын ашуда, қолданылу

ерекшеліктерін анықтауда ортағасырлық ескерткіштерді теолингвистикалық тұрғыда зерттеу маңызды болып табылады.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Зерттеу жұмысы барысында «Иршәдул-мулук» жазба ескерткішін кешенді түрде зерттеу мақсатында *деректанулық, палеографиялық, кодикологиялық, тарихи-салыстырмалы әдістер мен аударма тәсілдері* қолданылды. Аталған зерттеу жұмысының пәнаралық ерекшелігіне байланысты *интерпретациялау, герменевтикалық және теолингвистикалық талдау әдістері* басымдыққа алынды. Зерттеу барысында қолжазбадағы діни мәтінде берілген мазмұнды ашып көрсету үшін интерпретациялау әдісі қолданылды. *Интерпретациялау әдісі* жазба ескерткіште жазылған мәтін арқылы автордың өмір сүрген кезеңіндегі әлемді танып білудегі жеке көзқарасын, ескерткіштегі идеялық-мазмұндық, эстетикалық кодтарды, мәліметтерді дұрыс түсінуге негіз болады. Ортағасырлық діни еңбектердің мазмұны мен онда айтылған ойды түсіндіру, мәтінде берілген түрлі мәліметтер арасындағы байланысты анықтау және оны біртұтас етіп көрсету теологиялық герменевтиканың міндеті болып табылады. Оның ішінде ислами мәтіндерге көп жағдайда *тарихи-сыни герменевтикалық әдіс* қолданылады. Бұл әдіс бөлшектерге қарағанда, мәтінге бір бүтін ретінде қарап, мәтіннің жазылған уақытын, авторының дүниетанымын ескере отырып, «Иршәдул-мулук» ескерткішінің өзіндік ерекшелігін анықтауға мүмкіндік береді. «Иршәдул-мулук» ескерткішіндегі мәтінге діни концептілер аясында *теолингвистикалық талдау* жасау арқылы орта ғасырдағы түркі халықтарының дүниетанымы, наным-сенімі туралы ақпараттар ала отырып, түркі әлемі мен ислам мәдениетінің өзара сабақтастығын зерттеуге болады.

Зерттеу нәтижелері және талқылама

Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алғаннан кейін «Мәдени мұра», «Рухани жаңғыру», «Тарих толқынындағы халық», «Ұлы даланың жеті қыры» сияқты мемлекеттік бағдарламалар аясында мыңдаған жылдық тарихы бар жазба мұрамыздың бір бөлігі шетелдік мұрағаттар мен кітапханалардың сирек жазбалар қорынан табылып, елімізге әкелінді. Мұндай ескерткіштердің қатарына мәмлүктер билігі кезінде діни мазмұнда жазылған ортағасырлық қолжазбаларды жатқызуға болады. Жалпы, мәмлүк-қыпшақ тіліндегі жазба ескерткіштер қыпшақ тілінде жазылған төлтума шығармалар және әртүрлі тілдерден мәмлүк-қыпшақ тіліне тәржімаланған аударма шығармалар болып екіге бөлінеді (Ислам жауһары). Көп жағдайда араб, парсы тілдерінен мәмлүк-қыпшақ тіліне аударылған әдеби және діни еңбектер қазіргі түркі халықтары үшін ортақ мәдени мұра ретінде ерекше орын алады. Осындай ескерткіштердің бірі «Иршәдул-мулук» қолжазбасы да ортағасырлық классикалық араб тілінен мәмлүк-қыпшақ тіліне аударылған. Мазмұны жағынан теологиялық ескерткіштердің қатарына жататын «Иршәдул-мулук уәс-салатин» («ارشاد و الملك و السلاطين» – «Патшалар мен сұлтандарға нұсқаулық», 1387 ж.) жазба ескерткіші Әбу Ханифа мәзһабының шарият шарттары туралы жазылып, мәмлүк-қыпшақ тіліне аударылған құнды еңбектердің бірі болып табылады. Қолжазбада еңбектің 1387 жылы (нижра жыл санауы бойынша 789 жылы 20 шәууәлда) аяқталғаны туралы мәлімет жазылған. Діни мазмұндағы «Иршәдул-мулук уәс-салатин» қолжазбасының түпнұсқасы Сүлеймания кітапханасының Айасофия бөлімінде (Ыстамбұл, Түркия) 1016 нөмерімен сақталған.

Қолжазба 498 парақтан тұрады, парақтың екі бетінде де мәтін жазылғандықтан еңбектің жалпы көлемі 996 бетті құрайды. Жалпы кітаптың өлшемі 26.5x18.5 см, ал мәтін жазылған аймақ 20.8x12.6 см, қалыңдығы 8.5 см. Қолжазба таза, айқын әрі түсінікті жазумен, араб каллиграфиясының кең таралған түрі

«насх» үлгісінде жазылған. Әр бетте 8 жол арабша мәтін, оның астында 8 жол мәмлүк-қыпшақ тіліндегі жолма-жол аудармасы берілген. Араб тіліндегі негізгі мәтін қара сиямен, ал мәмлүк-қыпшақ тіліндегі аудармасы қызыл сиямен берілген. Қыпшақ тіліндегі сөздерді қызыл сиямен беру – ортағасырлық мәмлүк-қыпшақ тілінде жазылған қолжазбалардың барлығына тән ортақ сипат. Негізгі мәтінде берілген сөздерге араб тіліне тән диакритикалық белгілер, харакаттар қойылғанымен, қыпшақ тіліндегі мәтінде харакаттар қойылмаған.

Жалпы «Иршәдул-мулук» еңбегі фикһ ғылымына қатысты тақырыптарды, дін ғалымдарының ханафи мазһабының фикһ мәселелері бойынша көзқарастарын қамтыған. Бұл еңбектің авторы кейбір фикһ (шарият нормалары) мәселелері бойынша өз пікірін де білдіріп отырған. Аталған еңбек кіріспе, бірнеше бөлімдер мен тарауларға бөлініп жазылған. Еңбектің негізгі бөлімі 29 бөлім (кітап), 93 тарау (фасыл) және 56 баптан тұрады. Еңбектің соңында фикһ саласына қатысты 49 мәселені қамтыған қорытынды бөлім берілген. Қолжазбаның кіріспесінде (1/б парағы) жаратушыға мадақтау, пайғамбар мен оның жақындарына айтылған салауаттан кейін еңбектің жазылу себептері түсіндірілген. Қолжазбадағы мәтіннен Ұлы әміршінің орынбасары Александрия билеушісі Баджманың Имам Ағзам Абу Ханифа мазһабы бойынша құлшылық етуде пайдалы болатын мазмұнды әрі қысқа бір кітаптың жазылуын сұрағаны айтылады. Қолжазбаның кейбір парақтарының жиектерінде қара сиямен жазылған арабша жазулар кездеседі. Негізгі мәтіннің жиектерінде берілген бұл жазуларда диакритикалық белгілер, харакаттар қойылмаған және бөлімнің ерекшелігін көрсету мақсатында қолданылған. Қолжазбаның 479-486 парақтарының жоғарғы жағында құрт түскен іздері байқалады. Шығарманың алғашқы бетінде «Китаб Иршәдул-мулук», 498 парақ, Қасым Бек әкелген кітап, Айасофия – 1016, 789 жыл, Ескендерия, қыпшақ» («كتاب ارشاد الملوك، 498 ورقه، قاسم بك» «کتردع کتاب درر، اياسوفية 1016، 789، اسکندرية»

(«قفجاق») деген сөздердің жазылғандығы анықталды. Одан кейінгі парақта «Бұл Иршадул-мулук кітабы» («هذا كتاب ارشاد الملوك») деген жазу бар. Қолжазбаның 1а бетінде төмендегі мәтін жазылған:

بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله رب العالمين
والصلوة على رسوله محمد واله اجمعين
طالع في هذا الكتاب على بن عبد الله غفر الله له على
الدين النعيم الله الواحد المنان.

Аса мейірімді ерекше қамқор Алланың атымен бастаймын. Барлық мақтау бүкіл әлемнің Раббы Аллаға тән. Оның елшісі Мұхаммедке және оның барлық отбасы мүшелеріне Алланың сәлемі болсын. Бұл кітапты Әли ибн Абдуллаһ қарастырған. Алла оны қасиетті дін үшін кешірсін. Алла жалғыз және Аса кешірімді.

Қолжазбаның негізгі бөлімінде исламдағы әрбір амалға қатысты парыз, уәжіп, сүннет, мустахаб, мәкрүһ мәселелер жан-жақты көрсетілген. Аталған еңбекте қамтылған мәселелердің Әбу Ханифа мазһабында маңызды орын алатыны анық. Шиғалық бағытты ұстанған Фатимилер әулиетінен кейін билік басына келген мәмлүк-қыпшақтарының Имам Ағзам мазһабын ұстанып, Мысыр елінде ханафи мазһабын насихаттап, оның кең тарауына ықпал еткен. Сондықтан да ханафи мазһабына негізделген «Иршәдул-мулук» ескерткіші араб тілінен мәмлүк-қыпшақ тіліне аударылып, сұлтан әл-Ғауриге сыйға тартылған.

Патшалар мен сұлтандарға тарту ретінде ұсынылған бұл еңбекте Әбу Ханифа мазһабының шарифат шарттары кеңінен сөз болады. Діни ескерткіште ислам дініндегі шарифат амалдарына қатысты түрлі мәселелер, сонымен қатар мұсылмандарға парыз етіп бекітілген амалдарға қатысты мәселелердің шешімдері құран аяттары мен пайғамбар хадистріне, Әбу Ханифа, Имам Мәлик, Имам Шафиғи сияқты дін ғұламаларының пікірлері мен ортақ шешімдерінен үзінді беру арқылы дәйектеліп отырған.

Бұл ескерткіш діни сарында жазылғандықтан, еңбекте діни терминдер мен тіркестер өте көп кездеседі. «Иршәдул-

мулук» ескерткіші мәтінінде жиі қолданылған Алла (الله) сөзінің қыпшақ тіліндегі баламасы «Тәңір» (تنگري (tañri)) деп берілген. Сондықтан түркі халықтары дүниетанымының негізгі лексикалық бірлігі болып табылатын қолжазбадағы «Тәңір» («تنگرى») теониміне жан-жақты талдау жасап, ескерткіштегі қолданылу аясына тоқталып өтетін боламыз.

Ғылымда тәңір теониміне түрлі этимологиялық анықтамалар берілген. О. Сүлейменовтың айтуы бойынша, тәңір «теңіз» сөзімен бір семантикалық ұяға кірсе (Сүлейменов, 1983: 171), кейбір қазақ ғалымдарының еңбектерінде тәңір теонимі тан – «таң сәрісі» және іңір – «кешқұрым» деген сөздердің бірігуі арқылы жасалған деп көрсетілген (Жұбанов, с. 316). «Тәңір» сөзі фонетикалық жағынан айырмашылықтар болғанымен барлық түркі тілдес халықтардың сөздік қорында сақталған: алтайлықтар – «тенгри», буряттар – «тэнгри», моңғолдар – «тэнгер», шорлар – «тегри», хакастар – «тигир», чуваштар – «тура», сахалар – «тангара» десе, тувалықтар – «дээр» деп атаған.

Түркі халықтарына тән діни ұғымдар мәмлүктер кезінде жазылған барлық жазба ескерткіштерде кездеседі. «Иршәдул-мулук» еңбегінде берілген діни наным-сенімдерге қатысты атаулардың «Әл-Қауанин», «Әд-Дурра» және «Тәржұман» сияқты мәмлүк-қыпшақ тіліндегі ескерткіштердің арабша-қыпшақша сөздік бөлімінде де берілгендігі анықталды.

Иршә дул- мулу к	Тәр жұма н	әд- Дурр а	Әл- Қауан ин	Мағ ынас ы
تنكري (tañri)	تنكري (tañri)	تغري (tañri)	تغري (tañri)	тәңір
		تنكري تنري		
يراتقان (yarat qan)	يرتان (yaratq an)	-	-	жаратқ ан
رسول لار (rasull ar)	بيغامبر (payğa mber)	بيغانبر (payğ anber)	بيغمبر (payğa mbar)	пайғам бар

пайғамбар	-	یلواج (yala waš)	یلواج (yalaw aš)	نبی (nabi)
елші	-	الچ (elši)	-	-
перішті	فرشتا (perišt e)	فرشته (perišt e)	فرشته (perišt e)	ملائکلا ر (malai kalar)
көк жүзі	كوك (kök)	كوك (kök)	كوك (kök)	كوك (kök)

Жоғарыда берілген кестеден мәмлүктер кезінде жазылған ескерткіштердің барлығында да араб тіліндегі Алла («الله») сөзінің аудармасы ұлы есім ретінде Тәңір («تنگری») деп берілгенін байқауға болады. Бірақ ескерткіштерде тәңір сөзі әртүрлі жазылу үлгісі бойынша берілген. Тәңір сөзі ортағасырлық «Хұсрау мен Шырын», «Нахж әл-Фарадис», «Мұхаббат наме», «Гүлістан би-түрки» атты ескерткіштердің барлығында да кездеседі. XV ғасырдағы жазба ескерткіштердің лексикасын зерттеген ғалым М. Сабыр тәңір сөзіне қатысты былай дейді: «Орта ғасырда түркі тайпалары ислам дінін қабылдай бастады. Бірақ халық арасында ислам дінімен қатар бұрынғы тәңіршілдік, көне наным-сенімдер күнделікті өмірде қатар жүргені байқалады. Ескерткіштерде Алла сөзі ұшыраспайды, оның орнына йаратғучы, таңры, уған сөздері қолданылады. Бұл қатардағы уған сөзі архаизм, қазіргі түркі тілдерінде ұшыраспайды. Ал тамуқ, учмак, имам, пайғамбар сөздері мұсылмандықтың өмірге дендеп ене бастағанын көрсетеді» (Сабыр, 2004: 173).

«Иршәдул-мулук» ескерткішіндегі діни ұғымдарға талдау жасау барысында мәтіннің қыпшақ тіліндегі нұсқасында араб тіліндегі Алла («الله», «رب») және Алла Тағала («الله تعالی») сөздерінің баламасы ретінде «Тәңір тағала» («تنگری تعالی») ұғымының кеңінен қолданылғаны анықталды. Ескерткіштер тілінде құрамында Тәңір теонимі бар дайын формулалық тіркестер мен сөйлемдер де кездеседі. Қолжазбада «Тәңір» («تنگری») және «Алла» («الله») сөздері синонимдер

ретінде қолданылып, жалғыз Жаратушы мағынасын береді. Қолжазбаның 3а бетінде Тәңір сөзі бірнеше рет кездеседі:

بلکيل راستي واجب مکلف قول اوزا اول اول ترور کم
 بلکاي تنگریسنی انینگ اوجون کم يراتي اني تع رزق بيردي
 انکار اول تورلو کم ايتتي تنگری تعالی تع صورت قيلدي
 سيزني صورت لارنينگ کوجاکي اوزا تع رزق بيردي
 سيزکا حلالدان قجان کم تنگری نی بلسا واجب بولور انینگ
 اوزا کم تنگری نی برلاکاي اورتاق قتماق دان تع انکار
 اوحشاش قيلملق دان تع اريغ قلغاي تنگرینی اتادان انادان تع
 اوغول قيزدان تئاک کم وصف قيلدي تنگری تعالی کندو
 اوزوني تع ايتتي ايتغل يا محمد اول تنگری بير ترور اول
تنگری سغغان لارنينگ سغنجي سي ترور توغمادي تع
 توغولمادي تع بولمادي انکار تئاک توش هيچ کمرسا تع ايتتي
تنگری تعالی راستي تنگری تعالی بير ترور اريغ ليک انکار

Bilgil rasti uajib mükellef qul öze auul ol turur kim bilgey Tengrisini anung üchün kim yarattıanı taki rızq birdi angar ol türlüg kim ayıttı Tengri Teala taki suret qıldı sizni suretlerning kökçeği öze taki rızq birdi sizge halaldan qashan kim Tengrini bilse uacib bolur aning öze kim Tengrini birlegey orta qatmaqтан taki angar ohşaş qılmaqdan taki arıg qılğay Tengrini atadan anadan taki ogul qızdan neteg kim uasf qıldı Tengri Teala kendü öziini taki ayıttı ayıtıl ya Muhammed ol Tengri bir turur ol Tengri sığınanlarning sığınjısı turur toğmadı taki toğrulmadı taki bolmadı angar ting tuş hiç kimerse. Takı ayıttı Tengri Teala rasti Tengri Teala bir turur arıqlıq angar.

Мукаллаф құлдың ең әуелі оны Тәңірі жаратып, ызығ берен ол екендігін, әдемі суретпен жаратып, ызығларыңды адалдан жаратты. Кімде-кім балағат жасына жеткен болса, және жаратқанын таныса оған (яғни жаратушыға) серік қоспауға, оны басқаға, адамдар мен басқа да жаратылғандарға ұқсатпауға тиіс. Бұл туралы БҚылас сүресінде: «Әй Мухаммед с.а.с. айт: Ол Тәңірі біреу, сыйындардың сыйындырушысы, тумаған туылмаған. Оған тең келер ешкім жоқ».

«Иршәдул-мулук» ескерткішінен алынған жоғарыдағы үзіндіде Тәңір («تنگری») теонимі он рет қолданылған. Автор бұл мәтінде балағат жасына жеткен кез келген адамның басты міндеті Тәңірді

бір деп танып, оған серік қоспауға, ешкімге ұқсатпауға тиіс екендігін дәлелдейді. Оның осы әлемді жаратқандығын мойындауға, оның ерекше бір құдірет иесі екендігіне сенуге, жер бетіндегі бүкіл ризықтың жаратушы Тәңір тарапынан берілетіндігі туралы жазылады. Мұсылман баласының Тәңір жаратушыға антропоморфтық немесе зооморфтық сипаттар берудің дұрыс емес екендігін қасиетті құрандағы Бқылас сүресінің аяттарын дәлел ретінде түсіндірген. Аудармашы түркі халықтары үшін жаратушының бірлігін түсіндіру мақсатында Тәңір теонимін өте тиімді пайдалана білген.

Аудармашы араб тіліндегі Алла, Алла Тағала және Раб сияқты жалғыз жаратушыны білдіретін ұлы есім ретінде ортағасырлық түркі халықтарының наным-сенімінде үлкен маңыздылыққа ие Тәңір ұғымын қолданғанымен, басқа діни терминдерді қыпшақ тіліне аудару кезінде көп жағдайда араб тіліндегі нұсқасын пайдаланып отырған. Мысалы, қолжазбаның 26 бетіндегі қыпшақ тіліндегі мәтінде «Та Тәңірінен хайр талап қылғандан соңра» («تع تتكري دان خير طلب قلغان دان سونكرا») деген сөйлемдегі «Хайр талап» (خير طلب) сөзі жақсылық сұрау мағынасында аударылғанымен, «خير طلب» сөздерінде араб тіліндегі түпнұсқалық мәтіндегі әріптер пайдаланған. «طلب» сөзіндегі «ط» әрпінің орнына түркі мәдениетіне сіңіп кеткен «ت» әрпі және «خير» сөзіндегі «خ» қарпінің орнына қарапайым «ح» әрпі қолданылмай, діни ұғымдардың араб тіліндегі нұсқада берілуі аудармашының мағынаны дәл беруге деген ұмтылысы болуы мүмкін. Сонымен қатар «Тәңірге таслим қылғандан соңра» («تتكري كا تسليم قلغاندان سونكرا») деген сөйлемде «Тәңірге берілу» мағынасында «таслим қылу» («تسليم قلغاندان»), «Тәңірдің ридасына» («تتكري نينك رضاسينا») тіркесінде «رضا» («Әууәл нәрсе кім ман қасд қылдым») («اول نارسا كم من قصد قلديم») деген сөйлемде «әууәл» («اول») және «қасд қылдым» («قصد») («قلديم»), «Тағы ниет қылдым халис қылғай» («تع نيت قلدм خالص قلغاي») деген сөйлемде «نيت», «خالص» сөздері араб тіліндегі нұсқасындай берілген. Төмендегі мәтіннің қыпшақ тіліндегі аудармасында да араб

тіліндегі «مكلف», «واجب», «وصف», «حلال» сөздер қолданылған.

كم بولغاي انكار او غول قيز. قجان كيم تنكريني بير لاسا
تع اريغ قلسا اني او غول قيزدان واجب بولور انينك اوزا كيم
ايمان كلتور كاي ملايكاركا تع كتاب لاركا تع رسول لاركا تع
فرق ايتماغاي بير كيمرسا اراسيندا رسول لاردان قجان كيم
قلسا اوشبو نارسالارني حكم قلنور انينك مسلمان بولماق ليقينا
اندان سونكرا واجب بولور انينك اوزا اسلام نينك حكم لاري
نامازدان تع زكوة دان تع اروج دان تع حج دان تع اندان اوزكا
نارسالار تع واجب بولور سبب لاري تابلغان حالت دا تع
شرط لاري تابيلغان حالت دا تنكري تعالي نينك سوزي بيرلا
من ير اتماديم ديوني تع ادم او غلانلاريني مكر كيم منكا قوللوق
قيلماق اوجون ير اتماديم تيب. اما اول بشلار بيز اول سوز لار
بيرلا كيم كافر بولور. اصل اول نارسا ايچندا كيم كافر بولور
انينك بيرلا. تع اول نارسا بيرلا كيم كافر بولماس انينك بيرلا.
بيلكيلي راستي كيم كيم يلغان قلسا بير نارساني

*Qashan kim Tengrini birllese takı arıg
kılrsa anı oğul kızdan uajib bolur aning öze kim
iman keltürmek melayiklerge takı kiteblerge
takı farq ayıtmağay bir kimerse arasında
resüllerden qachan kim qılrsa oşbu nerselerni
hükmler qılınur aning müsülmanlıkına Andan
songra uajib bolur aning öze İslam hükmleri
namazdan takı zekatdan takı oruçdan hejden
takı andan özge nerseler takı uajib bolur
sebepleri tapılğan haletde takı şartları
tapılğan haletde Tengri Tealaning sözi birle
men yaratmadım divni takı Adam oğlanlarını
meger kim manga qulluq qılmaq üçün
yaratdım tip. Amma avval başlar biz ol sözler
birle kim kafir bolur. Asl ol nerse içinde kim
kafir bolur aning birle takı ol nerse birle kim
kafir bolmaz aning birle. Bilgil rasti kim kim
yalğan kılrsa bir nersenı.*

Мұсылман баласы (ұл немесе қыз)
Тәңірді бір деп танып, періштелерге,
кітаптар мен пайғамбарларға,
пайғамбарларды бір-бірінен арттық
көрмей бәріне иман етуі тиіс. Кімде-кім
осылардың барлығына кіршіксіз сенер
болса оған мұсылман деген үкім беріледі.
Балағатқа жеткен мұндай мұсылман
баласына намаз, ораза, зекет сияқты
шариғат үкімдері парыз және уәжіп
болады. Бұл үкім туралы құранда Аллаһ
тағала былай: «Адам баласын маған
құлшылық ету үшін жараттым» - дейді.
Ал осы шариғат үкімдерінің барлығын бір

пенде жалғанға шығарып, мойындамаса ол күпірлік жолына түседі.

Жоғарыда берілген қолжазба мәтінінің үзіндісінен періште мағынасында «Малаикалар» («ملائكة») сөзі берілгендігін байқауға болады. Араб тіліндегі «періште» («ملك») сөзінің көпше түрі «Малаик» («ملائكة») формасында келеді. Қыпшақ тіліндегі нұсқасында осы «Малаик» («ملائكة») формасына «лар» («لر») көптік жалғауы жалғану арқылы «Малаикалар» («ملائكة») деп берілген. Қыпшақ тіліндегі мәтінде пайғамбарлар мағынасында араб тіліндегі «расул» («رسول»), «Исламнің хукумлері» («اسلام نينك حكم لاري») тіркесінде «хукум» («حكم»), ораза мағынасында «уруч» («اروج») сөздері қолданылған.

Қолжазбаның 46 бетінде Мухаммед пайғамбардың хадистері мен өсиетіне мойынсұнбай, оның пайғамбар екенін мойындамаған адамның күпірлікке жол беретіндігі айтылып, Имам Ағзам Абу Ханифаның осы тақырыптағы көзқарасын талқыланған. Бұл мәтіннің араб тіліндегі нұсқасында Мұхаммед пайғамбар есімінен кейін салауат («محمد صلي الله عليه وسلم») жазылса, қыпшақ тіліндегі нұсқасында тек «Мухаммедні» («محمد ني») деп жазылады.

Қолжазба мәтініне талдау жасау барысында діни терминдердің біраз бөлігі қыпшақ тіліне аударылғанда араб тіліндегі нұсқасы қолданылғаны анықталды. Мысалы, «اعتقاد», «قطعي», «ايمان», «كفر», «اصحاب لاريميز», «اماملار», «دليل», «اركانلار ني», «اصحاب», «زكوة» т.б. діни терминдер кеңінен қолданылған. Қолжазбаның қыпшақ тіліндегі мәтінінде араб тілінде намаз мағынасындағы «салат» («صلوة») сөзі парсы тіліндегі «намаз» («نماز») сөзімен, ораза мағынасындағы араб тіліндегі «саум» («صوم») діни термині түпнұсқа тілде емес, парсы тіліндегі «уруч» («اروج») сөзі арқылы берілген. Бұл жерден аудармашының араб тілімен қатар қыпшақ халықтарының діни, мәдениеті мен тілін де жетік білгендігін байқауға болады. Себебі аударма барысында діни терминдердің барлығы араб тілінде берілмей, кейбір ұғымдар түркі халықтарының дүниетанымына сай қыпшақ мәдениетіне тән ұғымдар арқылы берілген. Кейбір

теонимдер қыпшақ тіліндегі сөздер арқылы берілсе, кейбір діни ұғымдар түркі халықтарына түсінікті болу үшін қыпшақ тіліне сіңісіп кеткен парсы тіліндегі нұсқамен беріліп отырған. Қолжазбаның 66 бетінде ғұсыл дәрет алу, жуыну мағынасында «йуғунмак» («يوغونماك»), жұмақ ішінде – «ужмақ іжінде» («اوجماق»), дозақта – «утта» («اوت تا») ұғымдарының қолданылған.

«Иршәдул-мулук» қолжазбасындағы қыпшақ тіліндегі мәтінге талдау жасау арқылы араб тіліндегі мәтінді қыпшақ тіліне аудару барысында барлығы 4200 сөз қолданылғаны анықталды. Бұл сөздердің 57 % (2407 сөз) араб тілінде, 40, 5% (1700 сөз) түркі-қыпшақ тілінде, 2, 5% (93 сөз) парсы тілінде жазылған. Бұл жерден қыпшақ тіліндегі мәтіннің 59, 5% араб және парсы тілдеріндегі сөздер екендігін байқауға болады (Торалі, 1992: 32).

Қорытынды және тұжырымдама

Қазіргі кезде түркі дүниетанымының негізі болып табылатын «Тәңірлік идеясының» мәмлүктер билігі кезінде Мысырда дүниеге келген ескерткіштерде қалай көрініс тапқанын оның тіліне талдау жасау арқылы анықтауға болады. Жазба мұралардың барлығында да ұлы есім ретінде ең бірінше «Тәңір» сөзі беріліп, оның араб тіліндегі аудармасы «Алла» деп көрсетілген. «Тәңір» сөзі ескерткіштердің сөздік бөлімінен тыс грамматикалық бөлімдерінде де иллюстрациялық материал ретінде жиі қолданылады. Сонымен қатар Жаратқан, пайғамбар, елші, періште сөздерінің берілуі мәмлүк-қыпшақтарының және олармен туыстас Дешті Қыпшақ халықтарының да ислам діни негіздерін біліп, бір құдайға сыйынғанын көре аламыз.

«Иршәдул-мулук» ескерткіші мәтінінде кездесетін діни ұғымдарға талдау жасау барысында аудармашы араб тіліндегі діни терминдердің қыпшақ тіліндегі баламасын бергенде түркі халықтарының дүниетанымына сіңіп кеткен, халық арасында кең қолданысқа ие ұғымдармен беруге тырысқанымен, көп жағдайда араб

тіліндегі термин сөздерді сол қалпында беріп отырған. Бұл аудармашының діни мәтіндегі ойды еш бұрмаламай, тура мағынасында жеткізуге деген ұмтылысының нәтижесі деп түсінуге болады. Аудармашы қыпшақ тілінің құрылымын ескере отырып, сол кезеңдегі қоғамның талабына сәйкес ескерткіштегі діни және тілдік терминдерді шебер қолдана білген. Сол кезеңдегі қыпшақ тілінің өміршеңдігін көрсете біліп, оның тек түркі әлемінде ғана емес ислам әлемінде де маңызды орын алғандығын көрсете білген. Бұл еңбекті зерттеу барысында көптеген діни және тілдік терминдердің ерекшеліктері ортаазиялық түркі дүниетанымы мен шығыстық рухани мәдениеттің негізінде жатқандығын байқаймыз. Әсіресе тілдік элементтердің өзара сабақтастығымен қоса, ислами діни терминдердің түркі дүниетанымында түпнұсқалық тілдік ерекшеліктер ретінде өрбігендігін байқаймыз.

Ханафи мазхабы бойынша жазылған бұл ескерткішті қазіргі кездегі фикһ

мәселелерін шешуде де қолдануға болады. Діни сарында араб және мәмлүк-қыпшақ тілдерінде қатар жазылған ескерткіштегі тілдік материалдарды, оның ішінде діни тілдік бірліктерге жан-жақты талдау жасау арқылы тарихи теоллингвистикадаға көптеген мәселелердің шешімін табуға болады. Сондықтан қазіргі түркі халықтарының мәдениетін, салт-дәстүрін, дінін, наным-сенімін зерттеуде ортағасырлық діни сарында жазылған жазба ескерткіштер баға жетпес теоллингвистикалық дереккөз болып табылады.

Қаржыландыру

Бұл жұмыс ҚР БЖҒМ ҒК гранттық қаржыландыруымен АР09058201 «Иршәдул-мулук уәс-салатин» ескерткішіндегі (XIV ғ.) теоллингвистикалық кеңістік» ғылыми жобасы аясында орындалды.

Әдебиеттер

Aubakirova K.K. (2016). Turkic-arabic cultural and linguistic relations. Analele University din Craiova, Istorie, Romania, 1 (29), 133-143.

Гадомский А. К. (2007). Религиозный язык – теоллингвистика – языкознание. Ученые записки Таврического национального университета, Симферополь: ТНУ, no 1, 287-292.

Ermers R. (1995). Turkic Forms in Arabic Structures: the description of Turkic by Arabic Grammarians, Nijmegen, 260 p.

Жубанов Е., Ибатов А. (1990). Анализ этимона танри «всевышний» (опыт ретроспективного подхода). Проблемы этимологии тюркских языков, Алматы: Ғылым, 316 с.

Иршәдул-мулук уәс-салатин (ارشاد الملك و السلاطين) (1387), Станбул, 996 с.

Киквидзе И. Д. (2018). Сопоставительная теоллингвистика: предмет и цели исследования. Политическая лингвистика, Екатеринбург, 2 (68), 115-118.

Құрышжанұлы Ә. (2007). Мәмлүк қыпшақтарының тілінде жазылған бір ескерткіш жайында (алғашқы хабар есебінде). «Көне түрік ескерткіштері тарихы» конференциясының материалдары, Түркістан.

Мустафаева А.А., Аубакирова Қ.Қ. (2021). Мысыр мәмлүк мемлекеті мен Алтын Ордадағы тілдік жағдай мен түркі тілінің мәртебесі. ҚазҰУ Жарғысы. Шығыстану сериясы, 2 (97), 17-25.

Наджиб Э.Н. (2004). Культура и тюркоязычная литература мамлюкского Египта XV века: исследование, транскрипция, текстологические примечания, Туркестан: Туран, 291с.

Постовалова В.И. (2012). Теоллингвистика в современном гуманитарном познании: истоки, основные идеи и направления. Научно-педагогический журнал Восточной Сибири, no 4, С. 56-103.

Сабыр М. (2004). Орта түркі тілі лексикасы мен қазақ тілі лексикасының сабақтастығы / XIV ғ. жазба ескерткішінің негізінде, Алматы: Қазақ университеті, 315 б.

Садықбеков Қ.А. (2016). *Китаб Муқаддима Әбу Ләйс әс-Самарқанди ескерткіші және оның тілі*, Алматы: Таңбалы, 412 б.

Сулейменов О. (1983). *Трансформация огня*, Алматы, С. 171.

Сүйеркүл Б. М., Сейітбекова А.А. (2017). *Тарихи теолингвистика: қалыптасуы, дамуы, негізгі бағыттары Н. Рабғүзидің «Адам ата-Хауа ана» қиссасы мен А. Йүгінекидің «Ақиқат сыйы» дастаны материалдары негізінде: Монография*, Алматы, 140 б.

Toparli R. (1992). *İrşadül-müluk ves-selatin*, Ankara, P. 627.

References

Aubakirova K. K. (2016). *Turkic-arabic cultural and linguistic relations. Analele University din Craiova, Istorie*, 1 (29), pp. 133-143.

Ermers R. (1995). *Turkic Forms in Arabic Structures: the description of Turkic by Arabic Grammarians*. Nijmegen, 260 p.

Gadomskii A. K. (2007). *Religiozniy yazyk – teolingvistika – yazykoznanie. Uchenye zapiski Tavricheskogo natsionalnogo universiteta*, vol. 1, S. 287 -292.

Zhubanov E., Ibatov A. (1990). *Analiz etimona tanri «vsevysnii» (opyt retrospektivnogo podhoda). Problemy etimologii turkskih yazykov*, Almaty: Gylym, 316 s.

Irshadul-muluk uas-salatin (ارشاد الملك و السلاطين) (1387), Stanbul, 996 b.

Kikvidze I. D. (2018). *Sopostavitelnaya teolingvistika: predmet i tseli issledovaniya. Politicheskaya lingvistika, Ekaterinburg*, 2 (68), B. 115-118.

Mustafaeva A.A., Aubakirova Q.Q. (2021). *Mysyr mamlyk memleketi men Altyn Ordadagy tildik zhagdai men turki tilinin martebesi. QazUU Zhargysy. Shygystanu seriyasy*, 2 (97), 17-25.

Najip E.N. (2004). *Kultura i turkoiazychnaia literatura mamluuskogo Egipta 15 veka: issledovanie, transkripsia, tekstologicheskie primechania (trans. Culture and Turkish-language literature of Mamluk Egypt of the 15th century: study, transcription, textological notes.)*, Turkestan: Turan, 291 s.

Postovalova V.I. (2012). *Teolingvistika v sovremennom gumanitarnom poznanii: istoki, osnovnye idei i napravleniya. Nauchno-pedagogicheskiy zhurnal Vostochnoi Sibiri*, no 4, S. 56-103.

Quryshzhanuly A. (2007). *Mamluk qypshaqtaryнын tilinde zhazylgan bir eskertkish zhajynda (algashqy habar esebinde). «Kone turik eskertkishteri tarihy» konferenciyasynyn materialdary, Turkistan*.

Sabyr M. (2004). *Orta turki tili leksikasy men qazaq tili leksikasynyn sabaqtastygy / XIV g. zhazba eskertkishinin negizinde*, Almaty: Qazaq universiteti, 315 b.

Sadyqbekov A. (2016). *"Kitab Muqaddima abu Luys as-Samargandi" eskertkishi jane onyn tili (trans. The monument "Kitab Muqaddima abu Luys as-Samargandi" and its language)*, Almaty: Tanbaly, 412 b.

Suleimenov O. (1983). *Transformatsiya ognya*, Almaty, S. 171.

Suierqul B. M., Seitbekova A.A. (2017). *Tarihi teolingvistika: qalyptasuy, damuy, negizgi bagyttary N. Rabguzidin «Adam ata-Haua ana» qissasy men A. Iuginekidin «Aqiqat syiy» dastany materialdary negizinde: Monografiya*, Almaty, 140 b.

Toparli R. (1992). *Irshadul-muluk ves-selatin*, Ankara, P. 627.